

Ф. П. Шевченко

ДИПЛОМАТИЧНА СЛУЖБА НА УКРАЇНІ ПІД ЧАС ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ 1648—1654 рр.

Історія установ поряд з іншими спеціальними історичними дисциплінами відіграє важливу роль в справі розкриття історичного процесу. Вивчення історії установ потрібне не тільки в державно-правовому відношенні, але, що не менш важливо, і для джерелознавства. Адже більша частина документальних джерел виникла в результаті діяльності різних установ та організацій. Ці джерела широко використовуються для висвітлення ряду історичних проблем. Дослідження виникнення, характеру діяльності установ дуже багато дає в справі розкриття змісту й значення їх документів, в яких знайшла своє відображення внутрішня і зовнішня політика пануючих класів.

Слід відзначити, що до цього часу ще не створено загальної історії установ на Україні. В працях, які вийшли з друку в різний час, висвітлюється історія лише окремих установ. І таку роботу слід проводити і далі, бо без цього не можна буде створити працю зведеного характеру. Можливо, що цей короткий нарис про дипломатичну службу під час визвольної війни українського народу в 1648—1654 рр. буде певним внеском в справу створення історії установ на Україні.

Епоха феодалізму багата на війни, які велись в феодально-династичних інтересах. Але вже тоді були війни, які об'єктивно мали демократичний характер, бо велися прогресивними в тих історичних умовах класами.

Національно-визвольні війни і в епоху феодалізму були прогресивним явищем і свідчили про пробудження націй, про їх прагнення до самостійного життя, до створення національної державності. Ліквідація іноземного гніту, створення держави на

національній основі є явищем прогресивним, бо відкриває більш широкі можливості для розвитку народу, що затримувався іноземним гнобленням. В. І. Ленін відзначав, що «прогресивним є пробудження мас від феодальної сплячки, їх боротьба проти всякого національного гніту, за суверенність народу, за суверенність нації»¹. Стосується це і визвольної війни українського народу проти польсько-шляхетського гніту в 1648—1654 рр.

Вигнання з України польських магнатів, які володіли величезними земельними просторами, а також польської шляхти, знищення католицьких, а часто й православних монастирів, що теж були великими феодальними власниками, привело до значного ослаблення найтяжчих форм феодально-кріпосницького гніту. Одночасно це означало створення кращих умов для суспільного розвитку України, який до цього стримувався польськими загарбниками. Прогресивний характер визвольної війни проявився і в посиленні прагнення українського народу до об'єднання України з Росією.

Визвольна боротьба кожного народу не ізольована від існуючих, часто дуже складних, міжнародних відносин. Події, що відбувались тоді на Україні, дуже скоро стали відомі в усіх європейських країнах, а також на Близькому Сході. Уряди та громадськість різних країн по-різному ставилися до цих подій, але всі вони не могли не враховувати в своїй політиці тих змін, які сталися в результаті визвольної війни і звільнення України з-під гніту шляхетської Польщі. В свою чергу і керівники визвольної війни не могли ігнорувати міжнародну обстановку, що склалася на той час, а намагались використати її і навіть активно впливати на неї.

З визволенням значної частини українських земель від іноземного гноблення, з утворенням української феодальної державності були ослаблені перешкоди, які стояли на шляху більш тісних, систематичних зв'язків України з іншими країнами, зокрема відносин політично-дипломатичного характеру. Дипломатичні зносини стали складовою частиною тієї політики, яку вів український уряд в роки визвольної війни. Зовнішня політика пануючого класу України також впливала на хід та результати визвольної війни.

Складні обставини, що існували під час визвольної війни, вимагали активної дипломатичної діяльності гетьманського уряду. Вже в перший рік війни зав'язуються відносини з Військом Донським, Кримським ханством, Польщею², Російською державою, Трансільванією, Молдавією, Туреччиною. З 1649 р. з Литвою, Мунтенією (Валахією), з 1650 р. з Венеціанською республікою, калмицькими тайшами, пізніше з Швецією та іншими

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 17.

² Після ряду перемог української армії уже з 1648 р. зносини між польським та гетьманським урядами підтримувалися дипломатичним шляхом.

країнами. Зважаючи на те, що це були країни з різним державно-політичним устроєм, різним ступенем незалежності, неважко зрозуміти, що українському уряду у дипломатичних відносинах з ними доводилося виявляти велику гнучкість.

В історичній літературі ще дуже мало вивчено міжнародне становище та дипломатичні відносини України під час визвольної війни. Це велике і складне питання заслуговує того, щоб стати темою спеціального дослідження³. Мета цієї статті більш конкретно показати дипломатичну службу в тяжких умовах війни, в процесі створення української державності і складних міжнародних відносин, зобразити тих, хто розв'язував на Україні в той час політико-дипломатичні проблеми. Останнє питання теж спеціально не досліджувалось в історичній літературі⁴, хоч про це збереглося багато даних в різних джерелах, які дають підстави для висловлення деяких міркувань і положень.

Політика взагалі, в тому числі і зовнішня, як говорив В. І. Ленін, «...більш схожа на алгебру, ніж на арифметику, і ще більше на вищу математику, ніж на нижчу»⁵. Політико-дипломатичні відносини завжди були однією з найважливіших функцій держави, виконання яких було невід'ємною прерогативою верхніх органів, що завжди відбивають інтереси пануючих класів. Для захисту своїх інтересів у зовнішньо-політичних відносинах представникам верхівки потрібні були люди з природними здібностями, знаннями і досвідом, які б могли, користуючись відповідними методами, добиватися здійснення дорученої їм місії. В цілому, як побачимо нижче, складне завдання створення дипломатичної служби, яка стала складовою частиною державного апарату на Україні, було вирішене за дуже короткий час. Перш ніж висвітлювати стан дипломатичної служби, треба хоч коротко спинитися на характеристиці державного ладу на Україні.

Державно-адміністративні форми залежать не стільки від національної специфіки, скільки, головним чином і насамперед, від суспільної організації виробництва, стану його. Саме це є визначаючим. «Пристаосування політики до економіки,— писав В. І. Ленін,— відбудеться неминуче, але не відразу і не гладко, не безпосередньо»⁶.

У ході визвольної війни на Україні, насамперед завдяки широкій та активній участі в ній трудящих, було ліквідовано іноземний гніт у політичній, економічній і культурній сферах, ство-

³ В радянській історичній літературі більш-менш ґрунтовно висвітлено російсько-українські зв'язки за період визвольної війни.

⁴ Ряд цінних даних і положень про дипломатію в цей період наводиться в праці: І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, К., 1954, стор. 380—408.

⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 77.

⁶ В. І. Ленін, Твори, т. 22, стор. 327.

рені умови для дальшого розвитку країни, народу. Але існуючий феодальний лад не був ліквідований. Відбулася тільки заміна одних порядків іншими, більш прогресивними, ніж ті, що були при іноземних загарбниках. Залишився недоторканим поділ суспільства на антагоністичні класи-стани — експлуаторські та експлуатовані.

З самого початку визвольної війни, після вигнання польських загарбників, державна влада опинилася в руках козацької старшини, найбільш заможної, експлуаторської частини населення. В силу історичних обставин козацтво стало привілейованим станом. Його становище гарантувалось різними угодами, статтями, грамотами, спочатку польського короля, а потім російського царя. Але не все козацтво в однаковій мірі користувалось цими привілеями. В першу чергу ними користалась козацька старшина, яка увібрала в себе і ту шляхту, що залишилась на Україні. Ще до повстання старшина мала деякі військово-адміністративні права. В ході війни ці права розширились. Проявилась також феодальна суть тенденцій старшини.

Українська державність склалася в роки війни як республіка. Цю рису її відзначали і сучасники. Наприклад, венеціанець Альберто Віміна ототожнював порядки в українській державі з простою звичаїв та управління в древній Спарті, підкреслюючи силу влади гетьмана та одночасно республіканський характер ладу⁷.

Характеризуючи українську державність, треба виходити з твердження В. І. Леніна, який писав, що в епоху феодалізму державні організми за формою могли бути республіками, або монархіями, але їх класова суть від цього не мінялась⁸. Українська держава не являла собою демократичної республіки. Це була олігархічна республіка, в якій вся влада зосереджувалась в руках старшини на чолі з гетьманом. Державні справи вирішувала невелика група людей, зв'язаних не тільки класовими, а навіть родинними зв'язками.

На Україні, як і в інших країнах, не весь пануючий клас брав однакову участь у державному управлінні. Законодавча та виконавча влада належала верхівці козацької старшини. В документах є свідчення про старшинську раду при гетьмані, що складалась з вузького кола людей — військової (генеральної) старшини — писаря, обозного, судді, осавулів. Ці старшини в роки війни вже не обирались, а призначались гетьманом. Якщо генеральна старшина постійно перебувала в гетьманській резиденції, то полковники для розв'язання важливих питань викликались в кожному окремому випадку, здебільшого при об-

⁷ Журн. «Киевская старина», 1900, январь, стор. 74—75.

⁸ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 428.

говоренні питань взаємовідносин з іншими державами⁹. Лише у виняткових випадках до старшинської ради залучались і «старі козаки»¹⁰. Збиралася старшинська рада під головуванням гетьмана, рішення ухвалювались більшістю голосів. Згадуваний посол з Венеції Альберто Віміна називав старшинську раду «суворим сенатом»¹¹. Ця інституція мала свої характерні риси, відмінні від аналогічних установ в інших країнах того часу.

В усіх випадках коло старшини, яка брала участь у вирішенні важливих державних справ, в тому числі і зовнішньої політики, було дуже вузьким. Лука Григорович — лікар, учасник походу української армії під Збараж, перейшовши на службу в Росію, у вересні 1649 р. заявив, що він був у Чигирині «у гетьманських советников, которые при нем, гетмане, живут и гетманскую мысль ведают, у гетманского шурина Павла, да у гетманского ж зятя Павла ж, да у полковника Прокопа, да у брата его, полковникова, Грицька, да у есаула войскового Миска, да у лутчего полковника и советника гетманского у Федора Вешняка, который был у тебя, государя на Москве, да у гетманских двух писарей у Александра, да у Семена Тихова — те де все люди ему, Луке, знакомы и до него добры, что они гетманской мысли ведают...»¹²

Проте навіть це досить вузьке коло людей складалося частково з родичів гетьмана. Список можна поповнити ще кількома іменами. До числа близьких гетьманові людей належав генеральний обозний Іван Чернята, який за своїм положенням у війську вважався правою рукою гетьмана¹³, Іван Виговський — військовий писар, який відігравав важливу роль у дипломатичних справах, осавул Демко Лісовець та ще кілька осіб.

В документах періоду визвольної війни збереглися висловлювання рядових козаків про характер управління на Україні. Наприклад: «Хмельницький радиться лише з кількома своїми людьми», «Хмельницький ні з старшиною, ні з черню ніде не радиться. Сам і управляє з Виговським»¹⁴. Навіть не з усіма полковниками гетьман радився. Російські послы, перебуваючи на початку 1650 р. у Варшаві і збираючи відомості про події на Україні, записали в своєму статейному списку: «А полковники де Матвей Гладкий, и Нечай, и Кривонос (сын Максима Кри-

⁹ «Жерела до історії України—Русі», т. VI, стор. 6—7; A. Grabowski, *Ojczyste spominki*, t. II, Kraków, 1845, стор. 117—118; Jakuba Michalskiego, *Księga pamiętnicza*, Kraków, 1864, стор. 399; «Воссоединение Украины с Россией», т. II, М., 1953, стор. 106.

¹⁰ «Воссоединение Украины с Россией», т. II, стор. 352—353.

¹¹ Журн. «Киевская старина», 1900, январь, стор. 70.

¹² «Воссоединение Украины с Россией», т. II, стор. 280.

¹³ Там же, стор. 112.

¹⁴ Національний інститут ім. Оссолінських у Вроцлаві, шифр 5656/П, рун-лон 2, арк. 143, 152.

воноса.— Ф. Ш.) хотя с Хмельницким пьют и едят вместе, а мысль не одну имеют...»¹⁵

Юридично влада гетьмана нічим не була обмежена. В його руках фактично зосереджувалась законодавча і виконавча влада. Альберто Віміна називає Богдана Хмельницького справним государем («despota»)¹⁶.

Пояснюється це тим, що за козацькою традицією в руки гетьмана під час війни віддавалася вся повнота влади. Немалу роль при цьому відіграли особисті риси характеру Богдана Хмельницького, його великий авторитет як керівника визвольної боротьби. Безумовно, що все це мало значення і в проведенні зовнішньої політики.

В радянській історичній літературі державна та воєнна діяльність Богдана Хмельницького здобула високу оцінку. І це не викликає заперечення. Б. Хмельницький ще до визвольної війни мав певний досвід політико-дипломатичної діяльності. У 1638 р. як військовий писар він брав участь у переговорах з польським командуванням, відігравав провідну роль у переговорах козацької старшини з королем в 1646—1647 рр. про підготовку походу проти Туреччини. Талант державного діяча Б. Хмельницького, зокрема його уміння підбирати людей на державні посади, виявився особливо яскраво в його дипломатичній діяльності в 1648—1654 рр.

Державний апарат на Україні, зокрема центральний, в роки визвольної війни не дістав чіткого законодавчого оформлення. Все трималося на козацьких традиціях, звичаях, які набирали силу закону.

При гетьмані перебував ряд осіб, які займали посади, що звалися військовими або генеральними. Такими були вже згадані обозні, судді, осавули, писарі тощо. Коли можна більш певно говорити про коло завдань обозного, писаря, судді, то нічого виразного не можна сказати про діяльність осавулів (їх було два). В літературі висловлювалася думка, що осавули були ад'ютантами гетьмана. Бунчужний і хорунжий, напевно, спочатку займали почесні посади, які мали підкреслювати величність гетьманської влади і поряд з цим виконувати ряд урядових доручень. Часто генеральні обозні, писар, суддя виконували доручення, в тому числі й дипломатичні, що не мали нічого спільного з їх основною діяльністю. Це свідчить про те, що в центральному державному апараті не було чіткого розмежування функцій та обов'язків, що тут панувала система доручень, характерна для багатьох інших держав періоду феодалізму.

Проте державний апарат на Україні навіть в стадії формування мав більш централізований характер, ніж у Речі Поспо-

¹⁵ «Воссоединение Украины с Россией», т. II, стор. 350.

¹⁶ Журн. «Киевская старина», 1900, январь, стор. 75

литій. Це був, без сумніву, крок вперед, який ліквідував шляхетсько-магнатську анархію, що до того часу існувала і на Україні. Новий державний апарат справлявся з завданнями, які перед ним стояли в справі налагодження внутрішнього життя, обі-
рони країни, а також міжнародних відносин. Виникнення української державності відіграло позитивну роль у національно-визвольній боротьбі та возз'єднанні України з Росією.

На Україні в роки визвольної війни не існувало спеціальної установи, яка виключно відала б питаннями зовнішньої політики. Відомо, що в сусідній Російській державі існував спеціальний Посольський приказ, через який здійснювались зносини з іншими державами¹⁷. Але в Польщі, яка вела не менш активні дипломатичні зносини, такої установи не було. Всі дипломатичні справи зосереджувалися в королівській канцелярії, якою відав канцлер¹⁸. На Україні дипломатичні справи вів гетьман через Військову канцелярію, на чолі якої стояв військовий писар. Незмінним військовим писарем протягом визвольної війни був Іван Остаф'євич Виговський. Цю особу влучно характеризував сучасник: «той Виговський як завжди не був простаком, так і тепер у них (козаків.— *Ф. Ш.*) має свою повагу»¹⁹. Іван Виговський, український шляхтич з Овруцького повіту, одержав добру освіту, до визвольної війни служив реентом Луцького земського суду, а потім писарем при польському комісарі на Україні. Він мав значний досвід у веденні справ.

Зважаючи на те, що Військова канцелярія вела справи внутрішнього і міжнародного характеру, то і роль її начальника — генерального писаря — була досить значною. Про його роль в дипломатичних зносинах доведеться ще не раз згадувати. Відзначимо, що в іноземних документах його називають канцлером. Так називає його Конрад Якоб Гільдебрандт, що їздив на Україну з шведським послом Г. Веллінгом взимку 1656—1657 рр.²⁰ Але не збереглося документів, які свідчили б про те, що військовий писар вів якісь дипломатичні справи без відома гетьмана. Правда, збереглися листи Виговського, наприклад, до представників російських властей, які стосуються конкретних питань²¹, іноді ширше трактованих, ніж в гетьманських листах. Військовий писар брав завжди участь у переговорах гетьмана з іноземними послами.

¹⁷ С. А. Белокуров, О Посольском приказе, М., 1906.

¹⁸ Ст. Кутшеба, Очерк истории общественно-государственного строя Польши, СПб., 1907, стор. 104—106, 163.

¹⁹ J. Michałowski, вказ. праця, стор. 453.

²⁰ «Записки Наукового товариства ім. Шевченка» (ЗНТШ), т. 154, стор. 56—58.

²¹ «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России» (Акты ЮЗР), т. X, стор. 187—190; Центральный державный архив древних актов СРСР (ЦДАДА), ф. Малороссийский приказ, столб. 5823/13, арк. 38—40.

Дипломатичне листування велось з відома гетьмана під керівництвом військового писаря у Військовій канцелярії, «где дела делают», яка знаходилась в тому ж приміщенні, де жив гетьман, як про це свідчили російські послы²². Посланці від Ієроніма Радзейовського, колишнього польського підканцлера, які побували у гетьмана в січні 1651 р., у своїй реляції писали, що Іван Виговський має в своїй канцелярії 12 писарів «польських шляхтичів»²³ («польські», певно, у розумінні їх колишньої державної належності). Кількість писарів була невелика, до того ж, не всі вони займалися дипломатичними справами. Слід при цьому нагадати, що навіть у Франції у 1661 р. в міністерстві закордонних справ працювало лише п'ять чоловік, які виконували і ряд функцій внутрішнього управління²⁴. В українських документах того часу працівників канцелярії називали «писарями», «підписками», «канцеляристами», а в російських іноді «подьячими».

Збереглися згадки в документах про писарів: Якова Львовця²⁵, Євстахія (Остапа) Федкевича²⁶, Павла Абрамовича (Аврамова)²⁷, Андрія Іскрицького²⁸, Семена Голуховського²⁹ (він же Семен Лях, а в російських документах Семен Остапов), Івана Білецького, шляхтича з-під Звягеля³⁰. Напевно, у військовій канцелярії працювали вже згадувані Олександр і Семен Тихі³¹. «Подьячий» Михайло Гунашевський один час виступає як особливо довірена особа військового писаря І. Виговського³². Є згадки й про інших писарів з Військової канцелярії³³.

Безперечно, писарі Військової канцелярії мали потрібні знання і досвід у веденні справ, зокрема дипломатичних. Щодо їх соціальної належності, можна висловити припущення, що не всі

²² «Воссоединение Украины с Россией», т. III, стор. 359 та в ін. публікаціях.

²³ Державний воєводський архів у Гданську, шифр 300, 29/135, арк. 288.

²⁴ Рихард Заллет, Дипломатическая служба, М., 1956, стор. 34, 35. Акты ЮЗР, т. VIII, стор. 357; «Воссоединение Украины с Россией», т. II, стор. 442.

²⁵ Акты ЮЗР, т. VIII, стор. 357; «Воссоединение Украины с Россией», т. II, стор. 442.

²⁶ Акты ЮЗР, т. III, стор. 374; т. VIII, стор. 357.

²⁷ Акты ЮЗР, т. III, стор. 497; т. VIII, стор. 369; ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, столб. 10/3821, арк. 28.

²⁸ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Севский стол, столб. 149, арк. 51.

²⁹ Акты ЮЗР, т. VIII, стор. 356; «Воссоединение Украины с Россией», т. II, стор. 442.

³⁰ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, стор. 380—382.

³¹ В реєстрі 1649 р. в числі козаків Чигиринського полка значиться «Семен Хмельницький». Можливо, що це і є Семен Тихий. Див. «Реєстр всего Войска Запорожского...», далі — «Реєстр...», М., 1874, стор. 3.

³² «Воссоединение Украины с Россией», т. III, стор. 363; ЦДАДА, ф. Польський приказ, Малоросійские дела, 1653, спр. 2, арк. 58.

³³ Акты ЮЗР, т. X, стор. 425, 428.

писарі були шляхтичами, але вихідцями із заможних сімей, зокрема духовенства. Про Михайла Гунашевського, наприклад, відомо, що він напередодні війни закінчив Замойську академію, був висвячений «клириком, наддіаконом»³⁴.

Згадані та інші писарі не тільки готували дипломатичні документи, але їздили в складі посольства, про що мова йтиме далі.

У Військовій канцелярії зберігались документи дипломатичного характеру — договори, привілеї і листування³⁵. Все це було у розпорядженні військового писаря³⁶. Але є дані, що деякі документи зберігались у самого гетьмана. Можливо, що то були новіші, тільки-но одержані документи. Так, під час переговорів з російським посланцем Арсенієм Сухановим у 1650 р. гетьман для доказу своїх тверджень почав «перебирать в зепи грамотки и той не нашол, сказал: у писаря»³⁷. Під час походу гетьман брав з собою деякі важливі дипломатичні документи на випадок переговорів тощо. Після битви під Берестечком до рук польського уряду попала шкатулка, а в ній оригінали умови під Зборовом, привілеї козацтву, документи від князя трансільванського, турецького султана, кримського хана³⁸.

Важливі дипломатичні документи, які за вказівкою гетьмана склалися у Військовій канцелярії, свідчать про рівень дипломатичної служби на Україні, про практику і прийоми, що установилися в ході визвольної війни.

Посол, посольська місія ставали тоді повноваженими, коли одержували підписаний гетьманом лист, адресований главі відповідної держави чи уряду. Збереглася значна кількість таких гетьманських листів³⁹. Термін «лист» офіційно вживався на Україні для визначення дипломатичної переписки на відміну від документів, що виходили з Військової канцелярії і стосувалися внутрішніх справ (універсал⁴⁰, наказ). В листуванні з ро-

³⁴ Акты, относящиеся к истории Западной России, т. V, стор. 77.

³⁵ Про це детальніше див. І. Крип'якевич, До історії українського державного архіва, ЗНТШ, т. 134—135.

³⁶ І. Виговський, користуючись своїм становищем, в порядку інформації передавав російському уряду ряд документів-оригіналів з умовою їх повернення до Військової канцелярії. Він робив це, як заявляв російським послам, без відома гетьмана. Див.: «Воссоединение Украины с Россией», т. II, стор. 154; т. III, стор. 353—354.

³⁷ «Воссоединение Украины с Россией», т. II, стор. 189.

³⁸ «Жерела...», т. XVI, стор. 129; А. Г а б о w s k i, Ojczyzste spominki, t. II, стор. 81; й о г о ж, Starożytności historyczne, Kraków, 1840, t. I, стор. 329, 333.

³⁹ Тепер всі відомі листи опубліковано у збірнику «Документи Богдана Хмельницького», К., 1961.

⁴⁰ Іноді листом називався також універсал (див. «Документи Богдана Хмельницького», № 15, 39, 89).

сійським урядом свої звернення гетьман називав «листами»⁴¹. В документах латинською мовою вживався термін «littera», коли мова йшла про гетьманські листи дипломатичного характеру⁴². Ці листи за своїм характером і значенням прирівнювались до царських грамот та королівських листів.

Не збереглося даних про те, як готувалися дипломатичні листи, яка була в цьому роль самого гетьмана, військового писаря та службовців Військової канцелярії.

Листи написано різними почерками, різними мовами, але всі вони ствержені підписом гетьмана. Відповідальність справи вимагала того, щоб в її суть вникав сам гетьман.

В літературі була висловлена думка, що «хоч і різні люди оформляли гетьманське листування, все ж, як це відчувається у листах, складанням їх керував сам Хмельницький, який завжди вмів у звичайні, відповідні до встановлених традицій форми документів вкласти гострий політичний зміст»⁴³.

Всі листи написані за певним зразком, який тоді встановився у дипломатичній практиці. Відкривався лист відповідним зверненням і титулуванням того, кому призначався. Цій справі надавалося і тоді особливого значення в дипломатії. Не можна було перебільшувати, а ще гірше применшувати титул і робити в ньому помилки. Применшення титулу призводило тоді до серйозних ускладнень, за таким актом завжди приховувались певні політичні інтереси. Так, наприклад, російський уряд в 1650 р. через своїх послів в Польщі оцінював помилки, які мали місце в королівських листах та іншому листуванні, як порушення «вічного» миру, вимагав смертної кари безпосереднім винуватцям, а серед них і магнату Вишневецькому. Російські послы загрозували, що коли не будуть вжиті відповідні заходи, то «вічний» мир буде розірвано, вимагали за безчестя сплатити 500 тис. золотих і повернути м. Смоленськ⁴⁴.

Слід відзначити, що інцидентів з приводу титулування, яке вживалось у гетьманських листах, не зустрічалось. Видно, що цій справі українські дипломати приділяли значну увагу⁴⁵.

Причини надсилання листа і суть справи викладались дуже коротко. Коли лист вручався українському чи іноземному послу, відмічалось, що той розповість про всю справу детально.

⁴¹ «Документи Богдана Хмельницького», стор. 94, 286 та ін. В тодішньому російському діловодстві слово «лист» вживалось у відношенні до цих гетьманських документів.

⁴² «Документи Богдана Хмельницького», стор. 97, 98.

⁴³ І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 406.

⁴⁴ J. Miściałowski, вказ. праця, стор. 535—538.

⁴⁵ Слід згадати, що російський уряд ще на початку 1649 р. прислав на Україну зразок листа («образцовое письмо»), якого мав дотримуватись гетьман у зносинах з Росією. Див. «Воссоединение Украины с Россией», т. II, стор. 144.

Обов'язковою частиною документа було зазначення місця виготовлення і дат. Здебільшого листа позначено резиденцією гетьмана (м. Чигирин) або іншою місцевістю, де перебував він під час написання документа. Документи, які надсилались, наприклад, в Росію, Молдавію, датувались за старим, юліанським стилем, а в Польщу, Венецію та інші країни за новим, грегорианським календарем. Це деталь, але видно, що й вона мала значення, коли на неї звертали увагу українські дипломати.

Як вище згадувалось, всі листи підписував особисто гетьман. Ще одна деталь. Коли листи були написані кирилицею, то й підпис гетьмана був зроблений цим письмом. Листи польською і латинською мовами гетьман підписував латинським шрифтом.

Мало значення і написання титулу самого гетьмана. Залежало це від багатьох факторів. Із 171 листа Б. Хмельницького, що збереглися за часів визвольної війни, в 91 підписи такі: «Богдан Хмельницький, гетьман з Військом Запорізьким, рука власна», «Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорізького» або «Богдан Хмельницький, гетьман з усім Військом Запорізьким». В 46 листах королю та польським сановникам в перший період війни — «Богдан Хмельницький на цей час старший Війська його королівської милості Запорізького», а пізніше слово «старший» замінювалось словом «гетьман». В 13 листах коротко — «Богдан Хмельницький рука власна», і тільки в одному — «Богдан Хмельницький». В 16 випадках зовсім немає підпису, бо листи збереглися лише в копіях⁴⁶.

Після возз'єднання України з Росією в листах до російського уряду гетьман вживав один і той же підпис: «Богдан Хмельницький, гетьман з Войском его царского величества Запорожским». І поряд з цим в інші країни (Трансільванію, Крим, Швецію): «Богдан Хмельницький, гетьман з Військом Запорізьким»⁴⁷.

Перед підписом вживались слова тодішньої дипломатичної ввічливості, такі як «доброзичливий (або зичливий) приятель», «найнижчий (або покірний) слуга», «щирий друг і до послуг вельми готовий слуга» та інші, що не завжди відбивали справжню суть справи, а часто і напружені відносини між країнами.

Дотримуючись дипломатичних норм свого часу, українська адміністрація стежила за тим, щоб не принижувався її престиж представниками інших держав. Зберігся лист глухівського сотника Пилипа Уманця до севського воеводи, в якому згадується мирний договір між Росією і Польщею. «А що ваша милость

⁴⁶ Згадані листи опубліковано в збірнику «Документи Богдана Хмельницького».

⁴⁷ Див. «Документи Богдана Хмельницького», стор. 328, 337, 363, 364, 397 та ін.

писал до нас недавними часи у своєї грамоті, же нам не годиться простим людям до воевод грамот писать,— відзначав П. Уманець,— ми за ласкою божою тепер не естесьмо прості, але естесьмо рицарі Войска Запорозкого. Правда, же посол великий корунний небожчик Адам Кисель поставил бил з оударем праведним із бояри великими, же тілко било писать грамоти вольно до воевод воеводам, старостам, суддям, писарям земським і градським. А тепер у нас за ласкою божою поки его воля святая тут у всім краю Северском ні воеводи ні старости ані писаря нет. Боже дай, здоров бил пан Богдан Хмельницький, гетман усего Войска Запорозкого, а пан полковник у нас тепер за воеводу, а пан сотник за старосту, а атаман городовою за суддю»⁴⁸. Та не тільки цей лист, а й листи гетьмана були сповнені гідності і самоповаги, як представника влади на Україні.

Листи надсилалися не тільки главі держави, а й іншим впливовим діячам у тій чи іншій країні з проханням сприяти вирішенню справи. Коли козацькі послы літом 1648 р. їхали до Варшави, то вони везли листи королю Владиславу IV (не було ще відомостей про його смерть), а також великому коронному маршалкові Адаму Казановському, князю Владиславу Домініку Заславському, воеводі Адаму Киселю⁴⁹. Послы в Москву в 1651 р. везли листи царю і всесильному тоді боярину Б. Морозову, бо дяк Ларіон Лопухов, який побував на Україні, повідомляв, що боярина «милюсть на нас»⁵⁰. Українські послы К. Бурляй і С. Мужилівський весною 1653 р. привезли листи від гетьмана царю, Б. Морозову, І. Милославському, тодішньому фактичному керівнику Посольського приказу Г. Пушкіну⁵¹. Робилось це також в інших випадках. Але, зрозуміло, лист до глави держави був головним. В дипломатичній практиці того часу існувала така форма листа, як «супліка» — «петіта», або письмо-ве прохання. Так, в листопаді 1650 р. гетьман надіслав до польського короля і сенату листа у формі «супліки», в якій заявив, що не посилає послів і тільки в «петіті» викладає суть справи⁵². Але такий документ зберігся один. Викликаний певними обставинами, він не характерний для української дипломатичної практики.

На початку визвольної війни до деяких листів гетьман надавав на окремих аркушах «цидули» (*cedula*), тобто записки. Вони, зокрема, зустрічаються в листах до коронного гетьмана М. Потоцького, брацлавського воеводи А. Киселя. В «цидулі» йшлося про конкретні, іноді особисті, справи гетьмана⁵³.

⁴⁸ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Приказной стол, столб. 203, арк. 38.

⁴⁹ «Документи Богдана Хмельницького», стор. 33—34, 39—47.

⁵⁰ «Воссоединение Украины с Россией», т. III, стор. 21.

⁵¹ Там же, стор. 258—260.

⁵² «Документи Богдана Хмельницького», стор. 199—201.

⁵³ Там же, стор. 24—26, 29—30, 45, 52.

В літературі вже зверталась увага на те, що українські листи в різні країни відрізнялись за своїм стилем. Поряд з дотриманням існуючого етикету в листах у Росію ділова частина викладалася просто, по-діловому, як це було і в російських грамотах. В листах до короля і польських сановників наслідувалась шляхетська багатослівність і витончена ввічливість. Листи до трансільванських князів писались у пишномовному стилі, а у листах до турецького султана та його вельмож пишномовність перепліталась з багатослів'ям. Венеціанському послу Альберто Віміна був вручений лист, за своїм стилем діловий, стриманий і достойний⁵⁴. Все це було також одним із свідчень тодішнього дипломатичного етикету. Безумовно, що ці документи—результат діяльності не однієї людини, а досить кваліфікованої у дипломатичній справі групи людей.

Українська дипломатія в своїй діяльності не обмежувалась одними листами. У Військовій канцелярії складалися й інші документи.

Крім листів, послы одержували інструкції, що вироблялися за прямою вказівкою гетьмана і військової старшини, але оформлялися у Військовій канцелярії. В джерелах збереглися не тільки згадки, а й самі інструкції починаючи з 1648 р. Вже першому козацькому посольству, направленому до польського уряду 2 (12) червня 1648 р., була дана інструкція⁵⁵. В ній трохи ширше викладався у вигляді пунктів зміст листів гетьмана королю та деяким польським сановникам.

В тому ж році гетьман послав до щойно обраного королем Яна Казимира Захарія Хмельницького й Андрія Гонцеля Мокрського з кондиціями, що одночасно були інструкцією про угоду⁵⁶. Інструкції гетьманського уряду одержали послы, які 20 лютого 1649 р. відправлялися в Трансільванію⁵⁷. Безумовно, що письмові інструкції одержували всі інші українські посольства. Про це свідчать самі інструкції та згадки, що дійшли до нас⁵⁸.

Письмова інструкція була офіціальним документом, який стверджувався підписом гетьмана⁵⁹. Зміст інструкцій офіціально викладався або передавався відповідному уряду під час переговорів. Українські послы К. Бурляй і С. Мужилівський в

⁵⁴ І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 406.

⁵⁵ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов (далі — Памятники...), изд. 2, т. I, отд. III, стор. 126; J. Michałowski, вказ. праця, стор. 49.

⁵⁶ Інститут історії АН УРСР, Записки М. Голінського, стор. 115.

⁵⁷ М. Кордуба, Між Замостям та Зборовим, ЗНТШ, т. 133, стор. 44.

⁵⁸ Памятники..., т. I, стор. 382—383; Архив ЮЗР, т. IV, стор. 362—365; «Воссоединение Украины с Россией», т. III, стор. 262—264, 281—283; Акты ЮЗР, т. X, стор. 553.

⁵⁹ «Документи Богдана Хмельницького», стор. 37, 152 та ін.

квітні 1653 р. в Посольському приказі «говорили, что с ними наказано», керуючись при цьому інструкціями⁶⁰.

На переговорах послы, дотримуючись інструкцій, відмовлялись вести мову про проблеми, які виходили за межі поставленого завдання. Українські послы в Москві 1651 р. під час переговорів заявляли: «А опроч де того ни о чем с ними говорить не наказано»⁶¹. Крім цього, послы повинні були пам'ятати важливе застереження: «А беречься того, чтоб, буде об одну речь дважды спрашивать станут, слово в слово сказывать»⁶². В цьому, очевидно, виявлялася живуча традиція козацького війська, яка викладена в прислів'ї: «Посол, як міх, що всипано в нього, те висипле»⁶³.

Можна вважати, що письмові інструкції послам твердо ввійшли в практику. Причому інструкції-накази українським дипломатам за формою і характером відрізнялися від ще більш суворих наказів, що в той час давались російським послам, де розписувалося до деталей, що і коли говорити.⁶⁴ Взагалі в ті часи вважалось прийнятим, щоб послы викладали питання усно, а не читали інструкцію⁶⁵.

Крім письмових інструкцій, послам давались усні настанови. Про це збереглися згадки в численних документах. Так, наприклад, в листі до трансільванського князя Юрія Ракоці Б. Хмельницький 7 (17) листопада 1648 р. писав, що його послы «розкажуть про цю справу твоїй величності для кращої і яснішої бесіди та порозуміння усно, ґрунтовно і дуже точно. Ласкаво просимо дати повну віру всім їх словам»⁶⁶. Лист, надісланий російському уряду з першим українським послом Федором Вешняком в травні 1649 р., був дуже коротким, але в ньому зазначалося, що послу доручено, щоб «з вашим царским величеством изустно разговорил и всю истину исповел, которому во всем царское величество поверят»⁶⁷. Певно, в цих розповідях посол мав керуватися не лише письмовою інструкцією, але й усними настановами. Є дані, що аналогічні вказівки одержували інші посольства⁶⁸. Таким чином, письмові інструкції не виключали усних настанов. Іноді усна настанова могла бути єдиною, коли

⁶⁰ «Воссоединение Украины с Россией», т. II, стор. 262—264.

⁶¹ Там же, стор. 492.

⁶² Акты ЮЗР, т. X, стор. 560.

⁶³ С. Голубев, Киевский митрополит Петр Могила, т. I, К., 1883, стор. 454.

⁶⁴ Див. «Воссоединение Украины с Россией», т. II, стор. 138—145, 255—266; т. II, стор. 267—275 та ін.

^{64—65} Головний архів давніх актів у Варшаві, Радзівіллівський архів, від. III, тека 9, № 1237.

⁶⁶ «Документи Богдана Хмельницького», стор. 84—85.

⁶⁷ «Воссоединение Украины с Россией», т. II, стор. 177.

⁶⁸ «Жерела...», т. VI, стор. 133—134; ЦДАДА, ф. Сношения России с Польшей, 1650, д. 8, арк. 142.

послам доводилося їхати з таємними завданнями або пробиратися через територію інших держав, які в певні часи не були в добросусідських відносинах (наприклад, через Молдавію в Трансильванію).

До нас не дійшли відомості про те, щоб українські послы під час переговорів відступали від інструкції або усної настанови. Але вирішення справи в значній мірі залежало від здібностей посла, який, дотримуючись інструкції, знаходив шляхи для їх здійснення. Так, С. Мужилівський під час переговорів у Москві на початку 1649 р. не тільки знаходив все нові й нові аргументи, але викладав їх у письмовій формі⁶⁹. Уміло він справу в Туреччині в 1650 р. Антон Жданович. Він домігся прихильності представників вищих султанських властей⁷⁰. Про ведення переговорів військовим осаулом Дем'яном Лісовцем сілістрійський паша писав гетьману, що «Демко человек умной и смышленный»; коли такого чоловіка пришле гетьман до султана, «годен будет потому, что про все розумеет и ответ дати знает и всякое ему дело за обычай»⁷¹.

В дуже важливих випадках гетьманський уряд вживав заходів, щоб нагадати своїм послам про необхідність дотримуватись інструкцій. Так, 21 березня 1654 р. Б. Хмельницький писав українським послам в Москву С. Богдановичу і П. Тетері, що хоч дано їм наказ, «однако и сим нашим поновляем писанием, чтоб есте милость ваша так о добро посполитое тщалися и постановляем, чтоб с лутчим всего христианства чинов всяких было на прошлые времена... Делайте також ваша милость и о том всем прилежанием тщитесь, чтоб все по наказу было...»⁷² Перед послами ставились також завдання про виконання доручення за певний відрізок часу. Так, перед М. Сулицем в січні 1651 р. гетьманський уряд поставив завдання протягом 5 тижнів добратися до Москви, вирішити питання і повернутися назад до Чигирина⁷³. Коли взяти до уваги, що дорога від Чигирина до Москви в той час забирала не менше як два тижні, то для вирішення справи послам давався занадто короткий строк⁷⁴. Гетьманський уряд звертався до відповідних прикордонних та інших властей з проханням пропускати послів без затримок⁷⁵.

Послы мали не тільки вкластися в певний строк й зуміти добратися до країни. Так, в Трансильванію їхали не ближчим шляхом, який проходив через землі, підвладні польському уряду, а

⁶⁹ Про це детальніше: Ф. П. Шевченко, Політичні та економічні зв'язки України з Росією, стор. 137—139.

⁷⁰ ЦДАДА, ф. Греческие дела, 1651, спр. 29, арк. 22—26.

⁷¹ Архив ЮЗР, ч. III, т. IV, стор. 801.

⁷² «Воссоединение Украины с Россией», т. III, стор. 559.

⁷³ «Воссоединение Украины с Россией», т. II, стор. 492.

⁷⁴ Там же, стор. 263—265; т. III, стор. 351—352.

⁷⁵ «Воссоединение Украины с Россией», т. II, стор. 478; т. III, стор. 129.

через Молдавію, для чого потрібно було мати згоду молдавсько-го господаря⁷⁶. В Швецію послам можна було попасти через Росію⁷⁷. Бували випадки, коли українські послы перехоплювались польськими властями. У 1651 р. С. Мужилівський був захоплений польськими роз'їздами, коли їхав послом до Туреччини⁷⁸.

Мало збереглося даних про те, як український уряд підтримував зв'язки з своїми послами під час виконання ними завдань. Відомо, що зв'язки встановлювалися у тих випадках, коли послы затримувались в іншій країні. Так було під час поїздки в Москву в 1649 р. патріарха Паїсія та С. Мужилівського, коли посольство затягнулося з січня до квітня. Тоді гетьман у квітні послав з листом до царя та усним дорученням до послів ігумена Павла⁷⁹. Український уряд був занепокоений тим, що в Москві довго затримувалося посольство Іскри в 1652 р., і нагадував про це російським властям⁸⁰. Під час перебування на початку 1654 р. українських послів С. Богдановича і П. Тетері в Москві гетьманський уряд підтримував з ними зв'язок шляхом посилки із спеціальними гінцями листів. Є згадки, що послы в свою чергу підтримували зв'язок з урядом листами, які привозили гінці⁸¹⁻⁸².

Серед документів дипломатичного характеру завжди займали важливе місце договори, угоди, трактати, «статті». Таких документів за період визвольної війни було мало, але саме в них яскраво виявились соціальні та політичні тенденції правлячих класів у міжнародних відносинах. У підготовці цих документів, їх ствердженні брали безпосередню участь гетьман та інша старшина, насамперед генеральна. Відповідно оформлялися вони у Військовій канцелярії.

Слід відзначити, що письмові договори та угоди козацтво і раніше укладало з польським урядом. Так, Сагайдачний укладав договори з польськими комісарами у 1614, 1617 і 1619 рр., у 1625 р. був підписаний Куруківський договір, у 1630 р.— Переяславський, а в 1638 р.— угода на річці Старці⁸³. Під час визвольної війни, коли виникла українська державність, становище змінилось. Гетьманський уряд виступає від імені не одного козацького стану, а всієї України. В зв'язку з цим подібні документи набувають іншого змісту і характеру.

⁷⁶ «Документи Богдана Хмельницького», стор. 305.

⁷⁷ «Воссоединение Украины с Россией», т. III, стор. 282.

⁷⁸ Національний інститут ім. Оссолінських у Вроцлаві, шифр 5656/П, рун. лон 3, арк. 178.

⁷⁹ Акты ЮЗР, т. III, стор. 307—308; «Історія України в документах і матеріалах», т. III, стор. 174—175.

⁸⁰ «Воссоединение Украины с Россией», т. III, стор. 205.

⁸¹⁻⁸² Там же, стор. 283.

⁸³ И. Каманин, Договори Богдана Хмельницького с Польшей, Швецией и Россией, «Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России», К., 1916, вып. 2, стор. 95.

Спочатку дипломатичні документи, які потім набирали міжнародно-правового характеру, готувалися як проекти. У процесі переговорів вони обговорювалися, відповідно оформлялися. Проекти цих документів як умови переговорів про перемир'я викладались українською дипломатією в інструкціях послам. Такими були інструкції послам 2 (12) червня 1648 р., що їхали до Варшави⁸⁴. Проект умови у вигляді «пунктів» (які в польському діловодстві називали «кондиціями») гетьман надіслав королю Яну Казимиру на початку листопада 1648 р. з-під Замостя⁸⁵. Іноді проекти подавалися як «пункти-супліки», як під час переговорів польських послів з гетьманом у Переяславі у лютому 1649 р.⁸⁶ Обидві сторони тоді висували різні проекти перемир'я, але гетьман з рішучістю настоював на своїх пунктах. В складанні цього документа брали участь службовці військової канцелярії, про що збереглися згадки в щоденнику польського посольства⁸⁷. Написано цей документ у вигляді листа, але кожний пункт (стаття) подається з нового абзаца, без нумерації. Польські послы у щоденнику переговорів ці статті нумерують⁸⁸. Згадані документи підписував сам гетьман.

Першим міжнародним договором, який був укладений українським урядом в ході визвольної війни, слід вважати Зборівський договір 1649 р. Готували проект цього договору в складних умовах і за дуже короткий час. Під час вирішальних боїв 15 і 16 серпня, коли польська армія була на грані повної поразки, королівські посланці почали переговори з ханом. Це стало відомо козацькому командуванню. Хан почав погрожувати, що коли гетьман не піде на примирення з королем, то татари виступлять проти козаків разом з поляками. Для української сторони створилось складне становище. На пропозицію короля довелося і гетьманському уряду вступити у переговори.

Українським дипломатам довелося багато попрацювати. В проекті умов, складеному в козацькому таборі під Зборовом 7 (17) серпня — «Пунктах о потребах Войска Запорозького», лаконічно і по-діловому викладалися вимоги з коротким обґрунтуванням. Про ці 18 пунктів українські послы мали доповісти під час переговорів⁸⁹.

Документи не донесли до нас імен українських послів, які 7—8 (17—18) серпня вели переговори з представниками польського уряду, але відомо, що в заключних переговорах взяв участь гетьман. Про його участь сучасник-поляк, який вів щоденник переговорів, записав: «Було з ним клопоту до того, як до-

⁸⁴ Див. J. Michałowski, вказ. праця, стор. 42—43.

⁸⁵ «Документи Богдана Хмельницького», стор. 83—84.

⁸⁶ Див. текст «пунктів»: J. Michałowski, вказ. праця, стор. 367—368.

⁸⁷ «Воссоединение Украины с Россией», т. II, стор. 106—112.

⁸⁸ Там же, стор. 111—112.

⁸⁹ «Документи Богдана Хмельницького», стор. 128—130.

сягнуто угоди, неможливо все описати»⁹⁰. Договір було викладено у вигляді статей, представлених гетьманом, але пожалува-них королем⁹¹. Незважаючи на таку форму, цей документ сучас-ники обох сторін називали «пактами», «трактатом», тобто угодою.

В інших умовах довелось складати і підписувати Білоцерків-ську угоду 18 (28) вересня 1651 р. Договір було викладено стат-тями, пунктами. Його підписали від Польщі — М. Потоцький, М. Калиновський, А. Кисіль, Ст. Ланцкоронський, З. Гаралесь-кий; від Великого князівства Литовського—Я. Радзівілл, К. Гле-бович, В. Гонсевський; від Війська Запорізького—Б. Хмельниць-кий, полковники—М. Гладкий, І. Кучевич-Мінковський, Я. Пар-хоменко, М. Громика, писар І. Виговський та ін.^{91–92}

Правда, були також інші форми укладення договорів. Так, під час походу козацьких військ 1650 р. у Молдавію гетьман пере-можному господарю В. Лупулу поставив ультиматум, який був підписаний як договір⁹³.

Щодо договору про возз'єднання України з Росією, так зва-них «Мартовських (березневих) статей» 1654 р., то в історичній літературі йому дана оцінка. Відзначимо тільки, що цим важ-ливим питанням український уряд займався довгий час, почи-наючи від переговорів з російськими послами в січні 1654 р., перед і після Переяславської ради, до середини лютого. В ре-зультаті було підготовлено статті, з якими українські послы по-їхали в Москву.

Жоден із згаданих договорів не зберігся в оригіналі. Не збе-реглось прямих даних і про те, як готувалися проекти цих до-кументів українськими дипломатами. Ці питання потребують спеціального дослідження. Тепер можна тільки сказати, що ук-раїнські діячі в справі укладення угод показали себе на рівні тогочасної дипломатичної практики.

Український уряд, підтримуючи дипломатичні зносини з ба-гатьма країнами, одержував і дипломатичні документи на різ-них мовах.

З Росії — від центрального уряду і прикордонних воевод, від Війська Донського гетьманський уряд одержував грамоти і ли-сти на тодішній російській діловодній мові. Гетьман, військовий писар та інші діячі розуміли і знали цю мову. Збереглася не одна згадка про те, як гетьман, одержуючи від російських посл-ів грамоти, сам читав їх під час прийому⁹⁴.

Польською мовою одержували листи не тільки з Польщі та Литви, а й з Криму⁹⁵. Український посол Семен Савич привіз з

⁹⁰ J. Michałowski, вказ. праця, стор. 438.

⁹¹ Історія України в документах і матеріалах, т. III, стор. 185—187.

^{91–92} Памятники..., т. II, стор. 598—602.

⁹³ ЦДАДА, ф. Грецькие дела, 1651, спр. 7, арк. 6, 155—156.

⁹⁴ «Воссоединение Украины с Россией», т. II, стор. 150; т. III, стор. 309.

⁹⁵ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Приказной стол, столб. 311, арк. 57.

Криму в 1654 р. три листи, «писаны польским языком». При цьому повідомлялось, що при ханському дворі писарем був поляк («лях») ⁹⁶. Польською мовою володів сам гетьман, військовий писар та інші представники старшини. Що стосується службовців Військової канцелярії, то вони польську мову теж знали добре, як про це свідчить листування з польським урядом. Більшість з них одержали освіту в школах, де викладалась польська мова, а потім служили в різних установах, де діловодною теж була польська мова.

З Туреччини гетьманський уряд одержував листи на турецькій мові, а з Криму — на татарській. Збереглася згадка про те, що султанська грамота гетьману в 1650 р. була написана турецькою мовою «золотим письмом, в дуже величавій формі» ⁹⁷. Після битви під Берестечком в 1651 р. до рук польського уряду попали документи гетьманської похідної канцелярії, а серед них листи турецькі і татарські «без перекладу» ⁹⁸. Можна зробити припущення, що сам Б. Хмельницький знав турецьку мову, бо ще в молодості два роки був полоненим і жив у Константинополі в старшини султанського флоту ⁹⁹.

Очевидно, у Військовій канцелярії були люди, що не тільки могли розмовляти, а й писали по-турецькому. Можливо, що це був хтось з греків, які виконували ряд дипломатичних доручень, про що буде йти мова нижче. Збереглося свідчення, що брат відомого брацлавського полковника Данила Нечая Іван чотири роки жив у Криму «для научения крымского языка и перевода» ¹⁰⁰.

Але в ті часи в Західній та Центральній Європі мовою дипломатів вважалася латинська ¹⁰¹. Цією мовою писали листи на Україну з Трансильванії, Венеції, Валахії і Молдавії, пізніше — з Швеції та Бранденбургу. Коли венеціанський посол привіз листа до гетьмана італійською мовою, йому самому довелося перекладати листа на латинську мову, бо ніхто з оточення Хмельницького не знав італійської мови ¹⁰².

Латинську мову знав Б. Хмельницький. Французький посол в Польщі де Брежів в листі своєму уряду в 1644 р. писав, що зустрівся і говорив з Б. Хмельницьким і відзначав: «Ця людина освічена, розумна і сильна у латинській мові» ¹⁰³. Не бракувало людей і при гетьмані, зокрема у Військовій канцелярії, які знали латинську мову, бо закінчили різні школи, де ця мова в той

⁹⁶ Акты ЮЗР, т. X, стор. 590.

⁹⁷ «Жерела...», т. XVI, стор. 129; Архив ЮЗР, ч. III, т. IV, стор. 497. Султанська грамота вміщена у першому вид. Памятников..., К., 1852.

⁹⁸ A. G a b o w s k i, Starożytności Historyczne, t. I, стор. 329, 333.

⁹⁹ І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 70.

¹⁰⁰ Акты ЮЗР, т. XIV, стор. 39.

¹⁰¹ Так було майже до кінця XVIII ст. Див. Рихард Заллет, Дипломатическая служба, стор. 25.

¹⁰² М. Кордуба, Венецьке посольство до Хмельницького, ЗНТШ, т. 78, стор. 10—11.

¹⁰³ І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 76.

час займала важливе місце в освіті. Збереглося свідчення учасника шведського посольства про те, що військовий писар І. Виговський знав латинську мову¹⁰⁴.

Рідше гетьманський уряд одержував листи на грецькій мові, головним чином, від православного духовенства Греції та Близького Сходу. Зокрема, грецькою мовою писав листи гетьману єрусалимський патріарх Паїсій¹⁰⁵. Є дані про те, що у Військовій канцелярії листи з деяких іноземних мов перекладались на українську мову, зокрема з турецької¹⁰⁶.

В свою чергу українським дипломатам довелось вести листування на різних мовах.

Краще всього збереглося дипломатичне листування між Росією і Україною¹⁰⁷. З України в різні російські інстанції та окремим державним діячам надсилалися листи, написані тодішньою українською діловою мовою, яку в Росії називали «білорусским письмом». Характер мови і палеографічні відмінності письма вимагали перекладу цих листів на тодішню російську ділову мову, що позначалося в таких випадках словами: «Список с белорусского письма». Такі перекладачі були в Москві, зокрема в Посольському приказі¹⁰⁸. Перекладачів з «білорусского письма» просили прикордонні воеводи¹⁰⁹ або надсилали листи без перекладу в Москву.

Правда, в цій практиці теж могли бути винятки. В травні 1650 р. донський отаман Наум Васильєв надіслав у Москву три листи, які прислав на Дон гетьман: «Один писан к тебе государю русским письмом, другой к донским казакам белорусским письмом, третьей крымского Ислам Гирея царя к Богдану Хмельницкому на донских казаков польским письмом»¹¹⁰. Інших подібних випадків про написання листів «русским письмом» нам не доводилось зустрічати. Але не викликає сумніву те, що у Військовій канцелярії були люди, які знали це «письмо» і користувалися ним¹¹¹.

В силу історичних обставин в ті часи знали українську книжну і розмовну мову в Молдавії, Мунтенії. Саме тому зустрічаємо випадки, коли в ці країни також писались дипломатичні листи

¹⁰⁴ ЗНТШ, т. 154, стор. 55.

¹⁰⁵ ЦДАДА, ф. Греческие дела, 1649, спр. 22, арк. 69—75.

¹⁰⁶ «Воссоединение Украины с Россией», т. II, стор. 423—424, 425—438.

¹⁰⁷ Це майже все опубліковане в згаданих збірниках: «Воссоединение Украины с Россией», т. II, III; «Документи Богдана Хмельницького».

¹⁰⁸ У Посольському приказі таким перекладачем був українець Ст. Колчицький (Кульчицький); «Воссоединение Украины с Россией», т. III, стор. 417.

¹⁰⁹ «Воссоединение Украины с Россией», т. II, стор. 226.

¹¹⁰ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Приказный стол, столб. 311, арк. 57.

¹¹¹ Серед багатьох листів оригіналів збереглися і такі, що хоч і написані українською мовою, але їх палеографічні особливості свідчать про наслідування російського скоропису XVII ст. Це питання також заслуговує спеціального дослідження.

українською мовою. Іноді українською мовою писались листи в Крим¹¹² і Туреччину. Бектеш-ага в 1649 р. писав гетьману, що «из вашего письма тот лист на турецкое преложилисьмо»¹¹³. І видно, що це не був одиночний випадок, бо 20 жовтня того ж року до султана також було написано листа українською мовою¹¹⁴. Так було і в 1650 р.¹¹⁵

Все листування з Польщею і Литвою велось польською мовою. Цією мовою писали листи в Крим¹¹⁶, а також в Туреччину. В 1650 р. український посол Антон Жданович вручив візиру гетьманського листа польською мовою¹¹⁷. Про листування гетьмана з іншими турецькими діячами польською мовою збереглися інші прямі свідчення¹¹⁸. Ця мова вживалася українським урядом у листуванні з молдавським господарем¹¹⁹.

Як уже згадувалось, українські дипломати користувались в листуванні і латинською мовою. Всі листи починаючи з 1648 р., адресовані трансільванським князям, написані цією мовою. Латинською мовою велось листування з Венецією, Швецією та іншими країнами¹²⁰. Спеціалісти вважають, що листи, зокрема в Венецію, написані добірною латинською мовою¹²¹.

Різними мовами користувалися українські дипломати і під час переговорів. Переговори в Москві і на Україні між російськими та українськими дипломатами були двомовними, що пояснюється спорідненістю мов. Дві мови вживалися під час переговорів між Польщею та Україною, які відбувались на Україні. Про це свідчать уривки висловлювань гетьмана та людей з його оточення, що наводяться в польських документах¹²². Навіть під час зустрічі з королем під Зборовом гетьман говорив українською мовою¹²³, хоч польську знав непогано. Не збереглося прямих даних, якою мовою вели переговори українські послы у Варшаві. Вживання української мови у переговорах з представниками польської влади не свідчило про незнання мови, воно було скоріше результатом принципу. Не можна при цьому забувати і про близькість польської та української мов. Учасник шведського посольства на Україні 1656 р. німець Конрад Якоб Гільде-

¹¹² «Документи Богдана Хмельницького», стор. 166.

¹¹³ «Воссоединение Украины с Россией», т. II, стор. 436.

¹¹⁴ ЦДАДА, ф. Малороссийский приказ, столб. 7/5808, арк. 207—209.

¹¹⁵ «Документи Богдана Хмельницького», стор. 177—178.

¹¹⁶ Там же, стор. 110—114, 336—337, 338—340, 396—397; Памятники..., т. I, стор. 337—338; стор. 390—391.

¹¹⁷ ЦДАДА, ф. Греческие дела, 1651, спр. 29, арк. 21.

¹¹⁸ «Документи Богдана Хмельницького», стор. 204—205, 233—234.

¹¹⁹ Там же, стор. 289—290, 304.

¹²⁰ Там же, стор. 289—290, 304.

¹²¹ І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 406.

¹²² «Воссоединение Украины с Россией», т. II, стор. 106—113; Архив ЮЗР, ч. III, т. IV, стор. 500—501.

¹²³ J. Michałowski, вказ. праця, стор. 438.

брандт в своїх записах занотував: «Їх мова трохи трубша (gröler), ніж (мова) поляків, а проте вони можуть один одного добре розуміти»¹²⁴.

Ймовірно, що українська мова вживалась і при переговорах з Молдавією, де тоді ще була поширена книжна слов'янська мова.

В Трансільванію відбирались послы, які добре знали латинську мову. Так, першим послом в цю країну восени 1648 р. поїхав І. Виговський¹²⁵, весною 1649 р. — український шляхтич Лозинський¹²⁶, у вересні того ж року — Павло Тетеря, посол-писар, якому гетьман доручив усе передати усно¹²⁷. У гетьмана переговори велись латинською мовою з трансільванськими, венетіанськими і шведськими послами¹²⁸.

З турецькими послами, які приїздили на Україну, могли вести переговори і турецькою мовою, бо, як вже згадувалось, її знав Богдан Хмельницький. Очевидно, з українськими послами, які не знали турецької мови, їздили спеціальні перекладачі. Коли Антон Жданович їхав в 1650 р. до Константинополя, то в складі посольства, крім родича гетьмана Павла Яненка, був білоцерківський житель грек («greczupa») ¹²⁹. Можливо, що саме він був перекладачем, бо в ті часи грекам, зокрема купцям, часто давали дипломатичні доручення завдяки їх зв'язкам і досвідченості, а також завдяки значенню східних мов.

Треба хоч коротко спинитися на ролі перекладачів у дипломатичній службі, яка завжди була значною.

В історичній літературі висловлена думка про те, що роль перекладачів виконували «бути», які вивчали іноземні мови¹³⁰. Коли ж заглянути в козацький реєстр 1649 р., то в ньому значиться велике число людей з прізвищем Бут. Тільки в різних сотнях Чигиринського полку більше тридцяти Бутів¹³¹. «Бутів» було багато в усіх полках, до кількох сотень. В зв'язку з цим, може, немає підстав твердити про те, що всі вони мали якесь відношення до дипломатичної служби або були перекладачами.

В Уманському та Брацлавському полках поряд з прізвищами Бут зустрічаються козаки з прізвищами Товмач¹³². Не викликає сумніву, що обидві назви означають одне і те ж — перекладач. У Чигиринському полку в реєстрі значиться Костка

¹²⁴ ЗНТШ, т. 154, стор. 55.

¹²⁵ М. Кордуба, Між Замостєм і Зборовом, ЗНТШ, т. 133, стор. 39.

¹²⁶ J. Michałowski, вказ. праця, стор. 389.

¹²⁷ «Документи Богдана Хмельницького», стор. 136.

¹²⁸ Див. М. Кордуба, Венецьке посольство, стор. 54, 60—61; ЗНТШ, т. 154, стор. 55.

¹²⁹ «Воссоединение Украины с Россией», т. II, стор. 386.

¹³⁰ І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 402.

¹³¹ Реєстр..., стор. 1—26.

¹³² Там же, стор. 132, 145, 164.

Бут¹³³, а в 1653 р. про «чигиринського толмача» Костку згадують російські послы, що прибули на Україну¹³⁴. «Бути», «тлумачі» їздили з гетьманськими послами. Так, наприклад, в посольстві Матвія Білошапки до очаківського каймакана Белі-Аги був «тлумач» Іван Нестеренко, він же в документах названий «Бутом»¹³⁵. Але навряд чи в ролі перекладача їздив з українським послом в Москву козак Семен Бут¹³⁶. Та частіше зустрічаються згадки, що «бути» і «товмачі» виконували функції гінців. Російські представники, що перебували в 1651 р. в Криму, писали своєму уряду, що від гетьмана до хана приїхали «гонцы толмачи гетманские» чотири чоловіка, з яких одного звали Левком, а другого Павлом¹³⁷. Роль гінця виконував «толмач» Ясько¹³⁸.

Використовували «товмачів» як провідників різних посольств або високоповажних іноземних гостей. У вересні 1652 р. І. Виговський писав путивльському воеводі Федору Хілкову, що для «провождання» до російського кордону митрополита артського та невпатського Гавриїла він послав «Якуба толмача свого»¹³⁹. У відписці до царя Хілков писав, що до Путивля разом з митрополитом прибув «в приставех войсковой толмач Яков Иванов»¹⁴⁰. Згаданого «товмача» в реєстрі 1649 р. записано козаком Яцьком Івановським¹⁴¹. В «приставах» їздили також інші товмачі — у 1653 р. з константинопольським патріархом Афанасієм «черкашенин чигиринець» Олексій Панченко¹⁴², з російським — «товмач» «гадяцкой козак Васька»¹⁴³. Козак-товмач супроводжував турецьких послів до гетьмана¹⁴⁴.

Можна було б навести інші подібні приклади. Та з усіх напрошується висновок, що «бути» і «товмачі» (вони ж — «тлумачі» і «толмачі») були козаками і виконували різні доручення уряду, в тому числі й дипломатичного характеру. Не збереглося даних про те, що «бути» — «товмачі» займались перекладами документів у Військовій канцелярії. Видно, що це робили більш кваліфіковані канцеляристи даної установи. Та не може бути сумніву, що частина бутів і товмачів знала якісь іноземні мови, якщо їм доручалось їздити з листами в інші держави та супроводжувати іноземних послів і гостей. В цьому відношенні

¹³³ «Реєстр...», стор. 1.

¹³⁴ «Воссоединение Украины с Россией», т. III, стор. 385.

¹³⁵ Архив ЮЗР, ч. III, т. IV, стор. 559—560, 562.

¹³⁶ ЦДАДА, ф. Сношения России с Польшей, 1652, спр. 1а, арк. 162.

¹³⁷ ЦДАДА, ф. Сношения России с Крымом, 1651, спр. 7, арк. 3.

¹³⁸ Акты ЮЗР, т. X, стор. 56.

¹³⁹ ЦДАДА, ф. Греческие дела, 1653, спр. 5, арк. 13—14.

¹⁴⁰ Там же, арк. 2.

¹⁴¹ «Реєстр...», стор. 4.

¹⁴² ЦДАДА, ф. Греческие дела, 1653, спр. 27, арк. 3.

¹⁴³ «Воссоединение Украины с Россией», т. III, стор. 321.

¹⁴⁴ Там же, стор. 320.

таких «бутів» та «товмачів» можна вважати нижчою ланкою в дипломатичній службі на Україні в роки визвольної війни.

Особливо важливу роль у проведенні в життя зовнішньої політики відігравали послы. Широкі дипломатичні зв'язки, складність міжнародних відносин вимагали значної уваги в справі підбору людей для виконання посольських завдань. І у цьому особливо яскраво виявились класові тенденції правлячої верхівки.

В середині XVII ст. в дипломатичній практиці, наприклад в Росії, існувала певна система дипломатичної служби. Залежно від завдань, які ставились перед посольством, від значення держави, до якої воно посилалось, а також від урочистості, якої хотіли надати місії, визначався склад посольства. Були «послы великі», «легкі послы», посланники. Нижчий ранг дипломатичної служби становили «гінці» і «посланці»¹⁴⁵.

На Україні такого поділу не існувало. Терміни посол і посланник вживались як рівнозначні. Так, наприклад, Бурляя і С. Мужилівського, що весною 1653 р. мали завдання через Росію проїхати в Швецію, в гетьманському листі одночасно називають послами і посланниками¹⁴⁶. Таке «змішування» термінів мало місце і по відношенню до іноземних дипломатів. В листі гетьмана (від 26 листопада) 1649 р. царю Григорій Неронов, що приїхав на Україну, називається посланцем, а в листі путивльському воеводі 31 грудня того ж року — послом¹⁴⁷. Ознайомлення з матеріалами дає підстави твердити, що частіше вживався термін посол. В документах латинською мовою іноземні та українські послы визначаються словом «legatus»¹⁴⁸.

Нижчою ланкою дипломатичних службовців на Україні були гінці, які надсилалися з листами, але не мали повноваження вести переговори¹⁴⁹. Ще нижчою, а може рівнозначною з гінцями, ланкою в дипломатичній службі були вже згадувані товмачі-бути.

До нас не дійшли документи, в яких би визначались добір та завдання послів. Але практика, яка існувала, дозволяє висвітлити ряд питань. За браком місця спинимось коротко лише на деяких з них.

Керівник Військової канцелярії І. Вигівський тричі очолював посольства: в кінці 1648 р. в Трансільванію¹⁵⁰, літом 1652 р. в Молдавію у зв'язку з одруженням Тимоша Хмельницького з

¹⁴⁵ С. А. Белокуров, О посольском приказе, стор. 67.

¹⁴⁶ «Воссоединение Украины с Россией», т. III, стор. 256—257.

¹⁴⁷ Там же, т. II, стор. 293, 298.

¹⁴⁸ «Документи Богдана Хмельницького», стор. 84—85, 91, 120 та ін.

¹⁴⁹ «Воссоединение Украины с Россией», т. II, стор. 478; ЦДАДА, ф. Сношення России с Крымом, 1651, спр. 7, арк. 3.

¹⁵⁰ М. Кордуба, Між Замостем та Зборовом, ЗНТШ, т. 133, стор. 39.

дочкою господаря В. Лупула¹⁵¹ і українське посольство під час переговорів під Жванцем восени 1653 р.¹⁵²

Найчастіше у посольствах брав участь полковник Селуян Мужилівський. Він був першим послом України в Росію в січні—березні 1649 р.¹⁵³ В кінці того ж року їздив послом в Литву до Я. Радзівілла¹⁵⁴, в 1651 р. до Туреччини, але був перехоплений польськими властями і два роки перебував в'язнем¹⁵⁵. Вже згадувалося, що весною 1653 р. він разом з К. Бурляєм мав завдання через Москву проїхати в Швецію.

Про походження С. Мужилівського немає відомостей. М. Костомаров висловив думку, що він український шляхтич, брат його був відомим православним оратором («казнодієм») і полемістом¹⁵⁶. Можливо, це твердження потребує поправки. В одному з листів С. Мужилівський себе іменує «Селуян Андреевич, козак Войска Запорожского»¹⁵⁷. В Черкаському полку в сотні Маркова в реєстрі 1649 р. значиться козак Андрій Мужиленко¹⁵⁸. Можливо, що С. Мужилівський був родичем цього козака. Про те, що С. Мужилівський належав до козацтва, свідчить і те, що вже в 1648 р. він був полковником, тобто заслуженим козаком. Те, що гетьман послав у Москву першим послом саме Мужилівського, свідчить про їх близькість і про те, що вони були однодумцями. Записка про перший рік визвольної війни, подана ним російському уряду, свідчить про високий інтелект Мужилівського. Разом з тим Мужилівський був діячем, який міг наполегливо добиватися виконання покладеного на нього завдання. Очевидно, його часта участь в посольствах і очолювання їх не є випадковістю. Кам'янецький староста П. Потоцький 2 червня 1651 р. писав М. Потоцькому, що під Плоськіровом (Проскурівом) його роз'їздам вдалося захопити посла молдавського, що їхав до Хмельницького, і С. Мужилівського, якого називає секретарем Виговського¹⁵⁹.

Друге місце за кількістю участей у посольствах займає військовий суддя Самійло Богданович Зарудний. Теж козак за походженням, він відіграв важливу роль під час Корсунської битви. Зарудний очолював посольство в Росію 1652 р.¹⁶⁰, до Туреччини 1653 р.¹⁶¹, брав участь у переговорах під Жванцем в листо-

¹⁵¹ ЦДАДА, ф. Сношения России с Польшей, 1652, столб. 1а, арк. 169.

¹⁵² «Воссоединение Украины с Россией», т. III, стор. 391.

¹⁵³ «Воссоединение Украины с Россией», т. II, стор. 85—102.

¹⁵⁴ Там же, стор. 282.

¹⁵⁵ Національний інститут ім. Оссолінських у Вроцлаві, шифр 5656/П, рулон 3, арк. 178.

¹⁵⁶ Н. Костомаров, Гетманство Юрия Хмельницкого, стор. 138.

¹⁵⁷ ЦДАДА, ф. Сибирский приказ, «Разбитые столбцы», № 273—287.

¹⁵⁸ «Реестр...», стор. 44.

¹⁵⁹ Національний інститут ім. Оссолінських у Вроцлаві, шифр 5656/П, рулон 3, арк. 178.

¹⁶⁰ «Воссоединение Украины с Россией», т. III, стор. 244—247.

¹⁶¹ Там же, стор. 299.

паді того ж року¹⁶². Саме С. Богдановичу і П. Тетері було доручено вести дуже важливі переговори в Москві про умови возз'єднання України з Росією. Як військовий суддя, С. Богданович займав серед старшини дуже високе становище і за дорученням виконував ряд інших завдань, зокрема дипломатичних.

Чимало було діячів, які по два рази брали участь у посольствах. Стосується це чигиринського «лутчого полковника и советника гетманского» Федора Вешняка. В червні 1648 р. він очолював козацьке посольство до Варшави¹⁶³, а через рік — в Росію¹⁶⁴. Ф. Вешняк був одним з організаторів визвольної війни, і його дуже цинив гетьман. Двічі був послом київський полковник Антон Жданович. Перший раз він їздив послом у Туреччину в 1650 р. і другий раз у 1653 р. в Польщу, але був заарештований польським урядом у зв'язку з воєнними діями. Ця людина теж була близька гетьманові, який призначив його київським полковником після загибелі авторитетного М. Кричевського. Полковник¹⁶⁵ Герасим Яцкевич в 1652 р. їздив послом у Польщу, а в серпні 1653 р. — в Росію. Паволоцький полковник М. Суличич в 1651 р. очолював посольство в Росію, а у 1653 р. — до Трансільванії. Військовий хорунжий В. Томиленко у 1650 р. їздив послом у Польщу, а 1653 р. — у Литву. Миргородський полковник М. Гладкий в 1648 р. був у посольстві на виборах короля Яна Казимира, а також під час Берестецької битви. Корсунський полковник Л. Мозири їздив у складі посольства 1648 р. у Польщу і 1651 р. — в Росію. У посольствах в різний час брали участь полковники: М. Нестеренко, С. Савич, М. Криса, Гуляницький, Г. Сахнович, І. Богун, І. Нечипоренко (Золотаренко), П. Яненко та ін. Послами були також військовий осавул Д. Лісовець, військовий суддя А. Одинець, писар Корсунського полку І. Креховецький, наказний полковник І. Іскра та ін.

Можна було б назвати ще ряд імен, які згадуються в документах. Звертає на себе увагу та обставина, що майже всі посольства очолювали представники військової (генеральної) старшини і полковники. Ці люди активно впливали як на внутрішню, так і на зовнішню політику гетьманського уряду. Нижчі ранги старшини не часто призначалися послами. Так, у Крим послами їздили весною 1649 р. Г. Кравченко, в грудні того ж року І. Бондар, а в травні 1650 р. І. Болеваченко, в Росію 1653 р. — Л. Капуста, на Дон в 1649 р. — М. Войтов.

Найвні дані не дають підстав говорити про якусь спеціалізацію послів. Одні й ті ж люди могли їздити в різні країни. Чим при цьому керувався уряд, важко сказати. Та напевно єдиним

¹⁶² Архив ЮЗР, ч. III, т. IV, стор. 777.

¹⁶³ J. Michałowski, вказ. праця, стор. 74.

¹⁶⁴ «Воссоединение Украины с Россией», т. II, стор. 177—178.

¹⁶⁵ Був полковником в битві під Берестечком («Воссоединение Украины с Россией», т. II, стор. 581).

критерієм була важливість справи і люди, які могли її вирішувати.

Слід хоч коротко спинитись на складі посольств. З літератури відомо, що посольство призначалося із кількох осіб, але тільки одному доручалося вести переговори. Іноді були випадки, коли ведення переговорів доручалось двом послам¹⁶⁶. В російських документах інші члени посольства називались «товаришами» посла¹⁶⁷.

Крім повноважних послів, до складу посольства входили писарі, як правило, канцеляристи з Військової канцелярії. В посольстві Ф. Вешняка до Варшави писарем був Іван Петрушенко¹⁶⁸, у посольстві С. Савича в Москву 1651 р. писарем був М. Гунашевський¹⁶⁹, а в посольстві Г. Яцкевича у Варшаву 1652 р. Ф. Конельський¹⁷⁰. Писар у посольстві був потрібний в усіх випадках. Він іноді був єдиною письменною людиною, як це видно на прикладі згаданого посольства Г. Яцкевича, коли писар підписувався «именем всех ...яко писати неумеющих»¹⁷¹.

Посольство супроводжували козаки, а також «челядь» — слуги. Особливо значним за кількісним складом було посольство в Москву, очолюване С. Богдановичем і П. Тетерею. Крім них, послом був також осавул Брацлавського полку Григорій Кирилович, а в «товаришах» були Кіндрат Якимович, гетьманський пасинок, осавул Герман Гапонович, Ілля Харитонович («черкашенин» Ілля Харков), військовий толмач Яків Іванов, писар Іван Жданов, козаків 28 чоловік, «людей» 17. Серед козаків значиться «подьячий» Д. Михайлович і два трубачі¹⁷².

В ті часи не тільки на Україні, але також в інших країнах, на дипломатичній службі використовували також купців, зокрема грецьких, та представників духовенства¹⁷³. Вони, звичайно, були лише виконавцями політичної лінії, виробленої гетьманським урядом.

Іноді послів через небезпеку, яка могла їм загрожувати, супроводжувала значна кількість козаків. І. Виговського в листопаді 1648 р. з-під Замостя до трансільванського кордону супроводжував козацький загін з 1000 чоловік¹⁷⁴. Українських послів на переговори з королем і ханом в 1653 р. під Жванцем супроводжувало 5 тисяч козаків¹⁷⁵.

¹⁶⁶ І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 402.

¹⁶⁷ «Воссоединение Украины с Россией», т. III, стор. 126, 132 та ін.

¹⁶⁸ J. Michałowski, вказ. праця, стор. 74. Л. Кубаля вважає, що писарем був Ян Петрашевський, за походженням мазовецький шляхтич (Szkice historyczne, Lwów, 1880, t. I, стор. 299).

¹⁶⁹ «Воссоединение Украины с Россией», т. III, стор. 363.

¹⁷⁰ Архив ЮЗР, ч. III, т. IV, стор. 709.

¹⁷¹ Там же, стор. 729.

¹⁷² Акты ЮЗР, т. X, стор. 425—427.

¹⁷³ Див. І. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 400—401.

¹⁷⁴ «Жерела...», т. VI, стор. 100.

¹⁷⁵ «Воссоединение Украины с Россией», т. III, стор. 391.

Поскільки в літературі в основному вже висвітлено питання про те, як вели переговори українські послы, не будемо спинятися на цьому питанні. Вкажемо тільки, що до нас не дійшли ні щоденники посольств (на зразок тих статейних списків, які велися російськими послами), ні письмові звіти послів у вигляді доповідних записок. Не збереглося про все це і згадок в документах. Можна твердити, що в практиці української дипломатії таких документів не було. Пояснюється це початковим періодом у розвитку дипломатії, а також тим, що життя цього, очевидно, не вимагало. Але в документах є згадки, що послы, повернувшись на Україну, звітувались перед гетьманом усно. Про це Б. Хмельницький згадує в своїх листах¹⁷⁶. Збереглися згадки про усні звіти послів також в інших документах¹⁷⁷.

В роки визвольної війни на Україні складався і відповідний дипломатичний церемоніал. Хоч в силу різних причин він відрізнявся від того, який було прийнято в інших країнах, але в цілому не суперечив нормам тодішнього дипломатичного етикету. В документах не збереглося даних про осуд іноземними дипломатами українського дипломатичного етикету або протест з їх боку з будь-якого приводу. Навпаки, збереглася значна кількість прихильних свідчень про порядок прийому іноземних послів.

Послы, вступивши на територію, підвладну гетьманському уряду, завжди користувалися дипломатичною недоторканністю. Навіть посольство, очолюване А. Киселем, що в січні 1649 р. їхало через територію, розбуркану пристрастями народної боротьби, доїхало дуже скоро і без ускладнень¹⁷⁸. І це щодо послів ворожого уряду. Що ж стосується послів з інших країн, особливо з Росії, то вони зустрічались українською адміністрацією і населенням особливо гостинно і доброзичливо. Григорій Унковський, перший російський посол на Україну, записав у своєму статейному списку, що його зустрічали, починаючи з прикордонного міста Конотопа, полковники, сотники, отамани і осавули з козаками, а також представники інших груп населення, на честь посла салютували з гармат¹⁷⁹. Восени того ж 1649 р. російського посла Г. Неронова «встречали не во многих городах, и то небольшие люди и корм давали скудно». Представники українських властей пояснювали це тим, що козаки ще не повернулися з походу, а запасів для людей і коней було мало, бо «во все лето были на войне»¹⁸⁰. Та це був виняток, бо матеріали інших по-

¹⁷⁶ «Документи Богдана Хмельницького», стор. 99, 204, 225, 232, 259 та ін.

¹⁷⁷ «Воссоединение Украины с Россией», т. II, стор. 100, 210, 246, 496 та ін.

¹⁷⁸ Там же, стор. 104—105.

¹⁷⁹ Там же, стор. 148.

¹⁸⁰ Там же, стор. 265.

сольств свідчать про гостинну зустріч і забезпечення всім необхідним російських послів¹⁸¹.

Ще в 1651 р. гетьман видав універсал як козацьким, так і міським властям «і вшелякої кондиції людем», що коли їхати-муть російські послы, «абисте їм живности для них і челяди, і коней і чого потреба будет, подвод, проводников давали, і во всем людскость свою осведчались, нечего не чинечи под ласкою нашею і каранем войсковим»¹⁸². Порушників цих вказівок гетьмана суворо карали¹⁸³.

В час, коли не було воєнних дій, послів приймали в гетьманській резиденції в Чигирині, іноді в Суботові, де гетьман мав маєток¹⁸⁴. З різних причин гетьман інколи приймав посольства в Переяславі, як, наприклад, вже згадуване посольство А. Киселя 1649 р., а також повноважне і велике посольство російського уряду, очолюване В. Бутурліним, з питань возз'єднання України з Росією у 1654 р. Під час воєнних дій гетьман приймав іноземних послів у похідних умовах.

Поодинокими були випадки, коли гетьман сам виїжджав на зустріч послів. Так було в лютому 1649 р., коли у Переяслав прибуло посольство А. Киселя. Тоді за місто для зустрічі виїхав гетьман у супроводі полковників, осавулів і сотників, з військовою музикою¹⁸⁵. В більшості випадків, за вказівкою гетьмана, послів зустрічали генеральні осавули і хорунжий, син гетьмана Тимофій та інші представники старшини з козаками¹⁸⁶.

Послам і тим, хто їх супроводжував, відводилися в місті спеціальні квартири — «двори», недалеко від місця проживання гетьмана¹⁸⁷. В гетьманській резиденції послів брали на повне утримання. Г. Унковському в день приїзду було прислано від гетьмана «корму» для посольства — «10 хлебцов пшеничных малых, 10 хлебцов оржанных людцких, гуся, утя, двое поросят, 4 куров, 50 яиц, 2 сыра, барана, ногу говядины, 50 черенков соли; питья: скляницу вина двойного, скляницу вина венгерского, скляницу малмазеи, ведро вина простого, 3 ведра меду, 5 ведер пива; 10 свеч сальных; да конского корму: четь овса, острамок сена»¹⁸⁸.

В день приїзду або на другий день до послів приходили послані гетьманом старшини. Так, до згадуваного Г. Унковського на

¹⁸¹ «Воссоединение Украины с Россней», т. III, стор. 287—289, 291 та ін.

¹⁸² Там же, стор. 152.

¹⁸³ М. Кордуба, Венецьке посольство, стор. 10; ЗНТШ, т. 154, стор. 60—61.

¹⁸⁴ Про прийом у Суботові див. «Воссоединение Украины с Россией», т. III, стор. 353.

¹⁸⁵ «Воссоединение Украины с Россией», т. II, стор. 108.

¹⁸⁶ Там же, стор. 147—148, 265; т. III, стор. 302.

¹⁸⁷ Там же, т. II, стор. 148, 185, 265; т. III, стор. 553.

¹⁸⁸ «Воссоединение Украины с Россией», т. II, стор. 148.

другий день прибули: військовий писар І. Виговський, осавул М. Лучченко, віт з Паволочі (полковник паволоцький) І. Кучевич, чигиринський городовий отаман Ф. Коробка і передали, щоб посол їхав до гетьмана, бо в нього «иних государств послов и посланников и концов никого не будет». Згадувані особи пішо супроводжували посла, який їхав на коні до гетьманського двору. Тут посла біля ганку зустріли «гетмановы ближние люди», а в світлиці біля дверей зустрів і сам гетьман. Цей дипломатичний церемоніал зберігався довгий час без змін¹⁸⁹.

Послів гетьман приймав з участю своїх «ближних» людей, тобто вищих представників адміністрації. На прийомі Г. Унковського були присутні обозний І. Чернята, писарі І. Кричевський та І. Виговський, осавул М. Лучченко, «гетьман Костирський Ян», а також полковники, що були на той час: чигиринський Ф. Вешняк, корсунський Л. Мозиря, ніжинський П. Шумейко і миргородський М. Гладкий. Прийом починався з розпитів про здоров'я гетьмана, а останній в свою чергу питав про здоров'я тих, що послали Унковського. Потім гетьман читав грамоту, передану послом. Після цього всі сідали, і бесіда продовжувалась за гостьовим столом. Це була офіційна частина прийому. За столом були не тільки урядові особи, а й діти та дружина гетьмана. Обмінювалися думками про державні і міжнародні питання, розповідали різні історії, проголошували тости на честь тих чи інших державних діячів, а в цей час лунали гарматні салюти¹⁹⁰. Іноді ця бесіда за столом набирала гострого характеру, як це було під час прийому королівських послів в лютому 1649 та 1650 рр.¹⁹¹

Така була перша, але не остання зустріч з послами. Ряд питань обговорювався з послами в іншій кімнаті, тільки в присутності гетьмана та військового писаря. Були випадки, коли переговори вів тільки гетьман¹⁹². Отже, коло осіб, що були зв'язані з прийомом послів, було досить широким, але переговори велись вузьким колом людей, найчастіше гетьманом і військовим писарем.

Іноді в гетьманську резиденцію приїжджало по кілька польських і гінців. Так, в лютому 1649 р. до Переяслава, крім польських послів, прибули послы з Молдавії, Валахії і Трансільванії, а також гонець з Росії¹⁹³. Так бувало і в наступні роки¹⁹⁴. Іноді

¹⁸⁹ «Воссоединение Украины с Россией», т. II, стор. 149, 266; т. III, стор. 368 та ін.; М. Кордуба, Венецьке посольство, стор. IV.

¹⁹⁰ «Воссоединение Украины с Россией», т. II, стор. 150—151, 187, 271—272; Архив ЮЗР, ч. III, т. IV, стор. 497; М. Кордуба, Венецьке посольство, стор. 11—12.

¹⁹¹ «Воссоединение Украины с Россией», т. II, стор. 107—108; т. III, стор. 385—386.

¹⁹² «Воссоединение Украины с Россией», т. II, стор. 188—189.

¹⁹³ Там же, стор. 110—111.

¹⁹⁴ Архив ЮЗР, ч. III, т. IV, стор. 498.

в один день гетьман приймав по два посольства¹⁹⁵. При цьому давалася перевага одним послам перед іншими. Хоч в серпні 1650 р. польські послы прибули до Чигирина на три дні раніше турецьких, але гетьман заявив, що «зараз маю щось більше робити, а не посла королівського приймати». Але й після цього І. Виговський прийшов до польських послів з пробаченням за затримку¹⁹⁶. Та як тільки урочисто відправили турецьких послів, то польського посла честили «начебто знову зустрічали, стріляли з гармат і віддавали належні почесті». Але навіть при цьому доброму настрої гетьман відверто заявляв послам своє незадоволення діями королівського уряду¹⁹⁷.

Подібне ставлення гетьмана до послів пояснюється не стільки його особистими уподобаннями, скільки державними міркуваннями, що, до речі, було в рамках тодішнього дипломатичного етикету. А в цілому уряд дотримувався принципу, який, за словами гетьмана, зводився до такого: «А послів частотливих, хоч би і з суворою відповіддю, Військо Запорізьке не звикло затримувати»¹⁹⁸, або: «Навіть в час найтяжчої війни ніде посол не повинен бути затриманий»¹⁹⁹.

Були випадки, коли гетьман приймав звичайних гінців з почестями, з якими, згідно етикету, приймали послів. Так, влітку 1648 р. і в лютому 1649 р. гетьман прийняв російських гінців з такими почестями, що польські посланці і навіть такий досвідчений дипломат, як Кисіль, були переконані, що з Росії приїздили послы-бояри. Робилося це з певною метою, щоб дезорієнтувати інших дипломатів, не дати їм зустрітись і порозумітись між собою²⁰⁰.

Бували випадки, що виходили за межі тодішньої дипломатичної практики. Мова йде про справу Я. Смяровського. Колишній черкаський староста Смяровський кілька разів у 1648—1649 рр. їздив на Україну з дипломатичними дорученнями польського уряду. Козаки не любили його за ті утиски, які він чинив ще до 1648 р. Цей «посланець» у 1649 р. привіз з Варшави кілька десятків королівських привілеїв, в яких залишалось тільки проставити прізвища. Смяровському вдалося знайти лише чотирьох зрадників, коли гетьману стало відомо про його ворожі дії. Смяровський був покараний²⁰¹. Кілька місяців після цього гетьман писав королю під Зборовом, що покарали Смяровського не за те, що був королівським послом, а за те, що він «найбільшу зраду учинив», і Військо Запорізьке «не хотіло більше три-

¹⁹⁵ Архив ЮЗР, ч. III, т. IV, стор. 498.

¹⁹⁶ Там же, стор. 499—500.

¹⁹⁷ «Воссоединение Украины с Россией», т. II, стор. 385—386.

¹⁹⁸ «Документи Богдана Хмельницького», стор. 115.

¹⁹⁹ «Жерела...», т. VI, стор. 131—132.

²⁰⁰ «Воссоединение Украины с Россией», т. II, стор. 45, 111.

²⁰¹ «Історія України в документах і матеріалах», т. III, стор. 177—178.

мати гадюки на своїй голові і смертю звело його з цього світу». Цей виключний випадок свідчить про те, що в ті часи теж були порушення дипломатичних правил з боку окремих послів.

В досліджуваний період послів не довго затримували. Затримка послів вважалась поганою ознакою, свідчила про неувагу до них або вороже ставлення до держави, яку вони представляли. Під час відправки послів гетьман влаштовував прощальну аудієнцію. Послу вручалася грамота до його уряду, подарунки главі уряду і послам, а також гроші на проїзд посольства. Послів проводили урочисто представники старшини, іноді з «музикою воєнною»²⁰².

Як вже відзначалося, гетьман приймав послів і під час походу. Церемоніал прийому був аналогічний тому, як і в резиденції, хоч дещо спрощений²⁰³.

На Україну приїздили послы з Росії, Польщі, Трансильванії, Туреччини та інших країн. Різними були їх традиції і звичаї. І все це доводилось враховувати українським дипломатам під час прийому послів.

Під час переговорів в практиці російської та польської дипломатії велись відповідні записи. Але на Україні цього не робилось.

Прийом іноземних послів та відправка українських в інші країни становили одну з основних статей витрат гетьманської скарбниці, про що свідчать тогочасні документи. Гроші на це збирались з населення у вигляді податку²⁰⁴.

Такий характер мала дипломатична служба на Україні в роки визвольної війни. Вона відіграла дуже важливу роль у проведенні зовнішньої політики і здійсненні такої великої події, як возз'єднання України з Росією.

Ф. П. Шевченко

**ДИПЛОМАТИЧЕСКАЯ СЛУЖБА НА УКРАИНЕ
В ПЕРИОД ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ ВОЙНЫ 1648—1654 гг.**

Резюме

История учреждений занимает важное место в деле изучения исторических источников. Ведь большая часть документальных материалов возникает в результате деятельности различных учреждений. Выяснение причины возникновения, а также освещение деятельности учреждений помогает более гл-

²⁰² «Воссоединение Украины с Россией», т. II, стор. 110, 157, 174; т. III, стор. 317 та ін.; Архив ЮЗР, ч. III, т. IV, стор. 500, 550.

²⁰³ «Воссоединение Украины с Россией», т. II, стор. 461—463; ЦДАДА, ф. Сношения России с Польшей, 1650, спр. 8, арк. 45, 69, 85, 70.

²⁰⁴ Акты ЮЗР, т. VIII, стор. 569; «Документи Богдана Хмельницького», стор. 343.

боко раскрыть содержание и значение документов, в которых нашла свое отображение внутренняя и внешняя политика господствующих классов.

В период освободительной войны 1648—1654 гг. дипломатическая служба на Украине достигла широкого развития. Украина поддерживала дипломатические связи со многими странами. Возникшая в результате этих связей документация широко используется историками для освещения многих важных проблем.

Руководство внешней политикой на Украине в исследуемый период находилось в непосредственном ведении гетмана и узкого круга высшей казацкой старшины. В Войсковой (Генеральной) канцелярии, укомплектованной канцеляристами (писарями), «подписками», готовились и хранились различного характера дипломатические документы, а именно: письма, инструкции послам, документы договорного характера — «пункты», «кондиции», «трактаты», а также «петиты», «цидулы» и др. Дипломатическая переписка велась на украинском, польском, латинском и других языках.

Наименования посол и посланец употреблялись на Украине как идентичные понятия. По назначению гетмана украинские посольства возглавлялись, почти без исключения, представителями войсковой (генеральной) старшины или полковниками. Кроме лиц, возглавлявших посольства и полномочных вести переговоры, другие члены посольства считались «товарищами» посла. Низшим звеном в дипломатической службе были: гонцы, толмачи («бу-ты»), проводники (пристава), охрана посольства, слуги («челядь»).

На Украине сложился своеобразный дипломатический церемониал. На содержание дипломатического аппарата и прием иноземных послов выделялись соответствующие средства из казны, а население выполняло ряд определенных повинностей.

За сравнительно краткий отрезок времени на Украине был создан дипломатический аппарат, который играл важную роль в проведении внешней политики в годы освободительной войны.